

Світовит Пашник
Волхв РПК, Запоріжжя

Версія про загибель князя Святослава в контексті мітології

Постать славного князя Русі Святослава Хороброго, що згадується в "Повісті врем'яних літ" потребує перевірки на історичну дійсність як і більшість літописних подій давнього часу. У цьому дослідженні нас цікавить уривок із життя легендарного князя, пов'язаний із його загибеллю. Пропонуємо у цій статті розглянути цю подію як версію, з мітологічного погляду.

"Повість врем'яних літ" про ці події повідомляє нам наступне: "У рік 6479 [971]. ...Учинивши мир із греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах.

Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: "Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною". Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги.

У РІК 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославоного двадцять і вісім [Літопис руський 1989, 43]".

Лодії Святослава Ігоровича печеніги закидають камінням на Дніпрових порогах Радзивилівський літопис (Порівняємо з шумерською мітологічною битвою камінням Енкі з Куром, див. нижче)

Дан Берест у праці "Літописні непорозуміння" звертає увагу на ряд невідповідностей в літописних оповідях, підкріплюючи свої сумніви висловлюваннями відомих дослідників. Безпосередньо Дан Берест приділяє увагу і загибелі князя Святослава. Він вважає, що визначного князя печеніги могли убити випадково, але не мали

можливості перемогти у чесному бою найкраще військо того часу. І руські воїни, що прославилися своєю відвагою, не могли віддати на поталу свого князя, це могло статися лише за умови повного знищення війська, що є сумнівним.

Дослідник ставить також під сумнів достовірність існування печенізького князя Курі, який більше ніде не згадується, за винятком вставок цього імені у легенди про "печенізького князя" сучасними укладачами літопису. Не згадується Куря і серед відомих печенізьких ханів, що кочували у Подніпров'ї. Зокрема В. Каргалов зазначає: "По ліву руку від Дніпра кочували в степах чотири коліна печенігів: хани – Кварципул, Сирукалпей, Вороталман, Вулацоспон; а по праву руку – Гіазизопон, Гіли, Харової, Явдиєртим" Тобто постать печенізького князя Курі є придуманою літописцем. **[Берест]**. Натомість у літописі більше ніж через сто років згадується половецький Куря під 6604 (1096) р., що спустошив коло Переяславля **[Літопис руський 1989, 140]**.

Аналогічно А.Л. Нікітін ставить під сумнів наведені в літописі обставини смерті Святослава весною 972 року і вважає їх літературною вигадкою, а не історичним фактом, як і легенду про повчальний напис на чаші із черепа Святослава, зробленої печенізьким князем Курею. Припускає, що напад печенігів на Святослава відбувся швидше за все в липні або в серпні того ж 971 року між гирлом Дунаю і дніпровським "білобережжям", бо саме ця відстань шляху була вказана ще Костянтином Порфірородним, як найбільш небезпечна від печенігів. **[Никитин 2001]**.

Загибель Святослава в бою з печенігами підтверджує Лев Диякон: "Сфендослав залишив Дористол, повернув згідно договору полонених і відплив з рештою соратників, направив свій шлях на батьківщину. По дорозі їм влаштували засідку пацінаки – численне кочове плем'я, яке пожирає вошей, возить із собою житла і більшу частину життя проводить у візках. Вони перебили майже всіх [росів], вбили разом з іншими Сфендослава, так що лише деякі з величезного війська росів повернулися неушкодженими в рідні місця". **[Святослав Игоревич]**. З цього бачимо, що мова не йде ані про Дніпрові пороги, ані про печенізького князя Курю, а тим більше про чашу. Можемо лише стверджувати, що військо Святослава таки могло потрапити у засідку, але немає можливості з'ясувати, де це саме сталося.

Олексій Толочко звертає увагу, що літописець, який писав "Повість временних літ" в XII ст. не міг знати про події за 200 років до нього,

але у нього на руках були три договори Русі з Візантією. Це йому дало три дати, три імені – кістяк, довкола якого він нарощував "м'ясо" оповіді. Якщо був князь Олег, від імені якого підписано договір, – отже він ходив на Візантію й переміг її. Якщо ж якийсь Ігор теж підписував подібний договір, а візантійські хроніки згадують і про його похід на Константинополь, то він теж – великий воїн і підкорювач. Те саме зі Святославом. А далі йдуть дивні збіги: кожен із цих трьох князів помирає наступного ж року після того, як підписав угоду з Візантією. Договір Олега датовано 911 роком, а 912-го він помирає, Ігор: 944 року підписує, 945-го помирає. Святослав: відповідно, 971-го та 972 року. Так сталося тому, що літописець більше відомостей про князів не мав, окрім договорів із греками, тому заповнював прогалини на свій розсуд. **[Київська Русь на початку X століття... 2012].**

Дан Берест припускає, що оповідь про чашу з черепа вбитого Святослава була запозичена з хроніки візантійсько-болгарського воєнного конфлікту. Болгарський хан Крум у відповідь на окупацію його країни Візантією підняв увесь народ і знищив військо імператора Никифора I біля Анхілоя. З черепа візантійського імператора Никифора велів зробити келих для вина. **[Берест].**

Лев Прозоров зазначає, що виготовлення чаші з черепа ворога для ритуального напою є індоєвропейським звичаєм, відомим з часів неоліту. В руських билинах тіло обезголовленого ворога розсічується на частини та розкидається полем; голова ж або настромлюється на списа і переможно привозиться на княжий двір (чи на заставу богатирську), або забирається в якості трофею. В останньому випадку наполегливо акцентується її схожість з посудиною для ритуального хмільного напою, "пивним казаном". Так в деяких варіантах Олексій Попович висловлюється досить відверто:

Ой еси ты, Владимир Стольнокиевский!

Буде нет у ты нынь пивна котла –

Вот тебе Тугаринова буйна голова!

Аналогічно промовляє Ілля Муромець:

Не сварить вам без меня пивна котла,

Привезу вам голову, вам татарскую. **[Прозоров].**

Геродот звертає увагу на скіфський звичай робити з черепа найненависніших ворогів чашу. **[Геродот 1993, 194].** Слід звернути увагу, що "черепа" польською мовою буде "czaszka" (чашка), що відповідає пивній посудині.

Індолог Степан Наливайко переповідає космогонічний міт про битву Індри з Врітрою: "Битва між богами-девами та їхніми старшими братами-асурами відновлюється на початку кожного Нового року. Ця битва вважається запорукою суспільної і світової гармонії. Деви й асури – дві половинки Всесвіту, своєрідна єдність протилежностей. Усесвіт повний, довершений, коли ці дві половинки вкупі. Асури пов'язуються з первісними водами і хаосом, з яких через космогонічний акт, яким є подолання Врітри, твориться впорядкований, налагоджений світ...

Індра завдав Врітрі смертельного удару ваджрою. Води заповнені в череві змія, нестримно ринули до моря, все довкола забуяло. З черепа Врітри Індра змайстрував собі чашу, а тіло його розітнув навпіл: одна частина його, створена з соми піднеслася на небеса й стала Місяцем, через що Місяць має і другу назву – Сома. А друга, демонська, нечиста, стала невід'ємною часткою всіх живих істот – їхнім животом, шлунком. Тому й кажуть відтоді про кожного, хто любить добряче попоїсти, що він підносить пожертву Врітрі, своєму шлункові. А з крові демона народилися **півні** (!), через що й донині не споживають півнячого м'яса брахмани й святі відлюдники (МДИ, 36–39)". [Наливайко 2000, 157].

Степан Наливайко пише: "Саме внаслідок цієї битви Індра вивільнив води, що їх доти стримував Врітра. Дехто з дослідників вважає, що чимало індійських мітів було створено на берегах Дніпра. Насамперед, міт про битву Індри з Врітрою, якого пов'язують із Дніпровими порогами. Врітра означає Загата, Перешкода." [Наливайко 2000, 78].

Цікавим сюжетом є те, що Індра-Андрій, якого за церковною легендою ушановують 30 листопада, має загинути. Гине він через те, що в шлюбному обряді потрапляє до потойбічного світу – жіночого лона і, відповідно, втрачає свою голову [Пашник/ДЗХ 2007, 123].

Слід зазначити, що в слов'янській мітології, відмінно від індуської, верхні і нижні Боги можуть займати інше положення. Так Індра (Андра, Інтра) займає нижню позицію, а головним воротарем (Врітрою) може виступати Перун – Бог-громовержець. [Велесова Книга 2011, 144]. Враховуючи, що Індра звільняє води, то подія має відбуватися на весні під час сходження криги. Так 14 березня старий громовержець (див., наприклад, Марс) має змінитися на нового, звичайно, що ця дія має відбутися через смерть і воскресіння в новій іпостасі. [Пашник/Руський 2011, 24].

Ім'я печенізького князя Куря нагадує нам про мітологічного півня – Кура. В. Перец свого часу використав і такий сюжет: *"Сонце ходить у повітрі вдень і вночі, і низько летить по океану, не замочившись. А в океані є кур (півень), що має голову до Небес, а море йому по коліна. Коли сонце вмивається в океані, тоді вода захвилюється, і хвилі починають бити кура (півня) по пір'ї. А він, очутившись од хвилі, кричить "кукуруіку!", що значить "світлодавче Господи, подай мирові Світло!" І коли те заспіває, тоді всі півні співають одного часу по всій вселенній".* Півень взагалі відганяє нечисту силу, яка боїться його співу. [Скуратівський 1996, 348].

На відомому барельєфі, що розташований на святилищі біля селища Буша на Вінниччині, півень зображується на голому дереві і символізує сходження Сонця, а напроти нього символом Сонця, що заходить, виступає олень. [Пашник/Святилище Буша]. Птах може також символізувати вогонь: червоного півня підпускати (пустити) – означає підпалювати, знищувати вогнем [Півень].

Півень відомий як жертвний птах, його, наприклад, за свідченням Костянтина Порфірородного, приносили в жертву на о. Св. Григорія (Хортиці) руси, які минали Дніпрові пороги. [Слов'янські Вірування 2009, 19,20].

Протилежним демонічним образом виступає Василіск – мітологічне створіння з півнячою головою, тулубом і очима жаби та хвостом змії. Через відзначення гребенем-короною вважався царем зміїв. [Василіск].

**Посидинок тхора з Василіском (The basilisk and the weasel)
Гравюра Холлара, XVII ст. (Wenzel Hollar (1607–1677)) [Василіск].**

За легендами тільки тхір може подолати Василіска. Битва тхора з Василіском є класичною, вона зображена на кількох середньовічних малюнках. Це відповідає природній сутності тхора, як винищувача курей. Острів Хортиця, що стоїть напроти Дніпрових Порогів іноді за формою і за назвою ототожнюється із тхором [Пашник/Духовне 2007, 120].

На сході був шанований цар зміїв Зілант. В татарських легендах та казках це є мітологічна істота, що має образ дракона чи змія, вона мешкала на горі біля ріки Казанки, де вона впадає у Волгу. Зілант порівнюється з Василіском та іноді нагадує дракона-півня. Спочатку зображення Зіланта було відмітним знаком печатки казанського хана. Після завоювання Казані Московський цар Іван Грозний переніс його на державну печатку. В 1781 році царським указом Зілант був розміщений на гербі Казанської губернії [Зилант].

Герб Казанської губернії

Цікавим для нашого дослідження є приклади давніх мітологічних сюжетів різних народів, де зазначається Кур.

В індійській мітології Бхагавадгіти ім'я легендарного стародавнього царя, пращура кауравів **Куру**, сина Санвартана (сам вертиться) та Тапаті (спекотна), дочки Сонця, пов'язують з поняттям "змій" [**Бхагавадгіта 2000, 486-487**].

Шумерійці вірили в загробне життя – це має бути місце, де перебували душі (тіні) померлих. Це місце вони називали "країною без вороття", або "Кур". Це мав бути порожній простір під землею і морем, до якого йшли тіні (душі) померлих [**Паїк 1995, 76**].

У шумерській традиції бог води Енкі б'ється із Куром, рятуючи богиню Ерешкігаль. "Кур" – це, з одного боку, простір, що лежить під земною корою і відокремлює землю від первісного океану, а з іншої – лютий **дракон**, який мав тримати у покорі руйнівні підземні води [**Дракон**].

Більш докладніше про цей міт можна прочитати у В.І. Гуляєва: "Енкі б'ється з чудовиськом, яке іменується **Курей**. Їх єдиноборство відбувається, очевидно, незабаром після відділення землі від неба. Наскільки можна зрозуміти з уривчастих рядків, що збереглися, приводом для цієї битви послужило лиходійське викрадання **Куrom** богині небес. На жаль, нам доводиться відтворювати цю легенду всього по дюжині рядків, тому що жодної таблички з докладнішим текстом цього міту дотепер не знайдено.

Після того, як небо було відокремлене від землі, бог неба Ан підняв небеса, а бог повітря Енліль опустив землю. Тоді-то і відбулося це лиходійство. Богиня Ерешкігаль була викрадена і стала здобиччю **Кура**. Хто викрав її, не ясно; можливо, це зробив сам **Курнув**. Бог Енкі зійшов на **корабель і поплив до Куру**. Про наміри його також нічого не мовиться, але можна припустити, що він хотів покарати чудовисько за викрадання Ерешкігаль. **Курей** люто захищався, відбиваючись камінням (див. вище мініатюру з Радзивилівського літопису) і обрушуючи на корабель Енкі хвилі первозданного океану, які були йому підвладні. На цьому уривок кінчається: автор міту "Гільгамеш, Енкіду і Підземне царство" поспішає перейти до розповіді про саму Гільгамеше. Ми не знаємо, чим закінчується поєдинок, але швидше за все перемога залишилася за Енкі. Цілком вірогідно, що цей епізод потрапив в міт про Гільгамеше лише для того, щоб пояснити, чому Енкі вважався морським богом, подібно грецькому Посейдону, і чому його храм в Ереду називався Абзу, що означає по-шумерськи "море", "безодня".

Ось цей уривок з прологу, де розказується про битву бога з чудовиськом:

*"Коли Ан підніс небеса, Коли Енліль опустив землю, Коли Ерешкігаль була понесена в царство **Кура**, Коли він поставив вітрило, Коли батько поставив вітрило (і відплив) проти **Кура**, Коли Енкі поставив вітрило (і відплив) проти **Кура**, В царя **Курей** почав кидати маленькі (каміння), В Енкі **Курей** почав кидати великі (каміння). Маленькі – "каміння руки", Великі – "каміння танцюючого очерету", Роздавили киль барки Енкі, Обрушилися, немов буря пішла на напад. Проти царя води хлинули на ніс барки, Розриваючи все, немов вовки, Проти Енкі води хлинули на корму барки, Ударили, немов лев". [Шумеро-аккадська міфологія].*

Головним епітетом Енліля був "Велика Гора" – кур-галь, тюркське – курган, що відповідає українському – могила [Михайлов 2003, 92]. Могила-курган може ототожнюватися із житлом, поселенням, куди людина (Сонце) відправляються для сну (сон – тимчасова смерть). У хаті горить (курить) вогонь – зародок Сонця [Пашник/РПВ 2013, 21].

Також з основою "кур" пов'язують адміністративне управління, а разом із тим самого правителя. Наприклад: Курінь у козаків (а також у тюрків) – житлова будівля, військовий підрозділ, керівник – курінний отаман. Курія (лат. Curia) – у Стародавньому Римі одиниці родової організації суспільства, на чолі курії стояв виборний куріон, який виконував також функції жерця; у Стародавньому Римі періоду імперії курія – міський сенат; будинок, де збирався сенат; Феодальна курія (Королівська курія) – рада сеньйора (короля) з його васалами в країнах Західної Європи в середні віки; у царській Росії та ін. країнах Європи курія – розряди, на які поділялись виборці за майновим цензом, національністю та ін. ознаками; Папська курія – сукупність центральних установ для управління Католицькою Церквою. Куратор (лат. Curator, від curo – пікуюсь) – наглядач за роботою, попечитель, опікун [Словник іншомовних слів 1975, 378,379].

Приведемо версію О. Пріцака, який розглядає вираз "до курь Тмутороканя" зі "Слова о полку Ігоревім", виділяє в ньому іменник курь (варіанти: кюрь, кирь) і пояснює його як запозичення грецького κύριος "пан, господин". Таку ж думку висловив М. Головін ще в 1846-му р. Отже, на гадку О. Пріцака, "до курь Тмутороканя" – це не до "півнів Тмутороканя", а до "Пана Тмутороканя" або "Господина Тмутороканя", бо Тмуторокань, – це, власне, місто – "Пан-Тмуторокань", як "Господин Великий Новгород", і "Царь-Град" (Царгород)". Титул курь (кюрь) у наших пам'ятках XII–XIII ст.

вживається переважно стосовно візантійських імператорів, іноді – відносно східнослов'янських князів. При цьому варто зауважити, що кюръ, киръ як "титул осіб вищого священничого сану грецького віросповідання" в українській і російській мовах вживався й пізніше. В українських греко-католиків титул кир стосовно архиєреїв використовується й нині [Німчук 2009, 84].

Цікавою для нас є згадка в трактаті Костянтина Багрянородного "Про управління імперією" (X ст.) про переправу, між Дніпровими порогами і Хортицею, яка може бути пов'язаною з основою "к(у)р" і може символізувати вхід у володіння Кура: "Потім досягають так званої переправи Крарія, через яку переправляються херсоніти, [йдучи] з Росії, і пачінакіти на шляху до Херсону. Ця переправа має ширину іподрому, а довжину, з низу до того [місця], де висовуються підводні скелі, – наскільки пролетить стріла, пущена звідси дотуди. Зважаючи на це, до цього місця спускаються пачінакіти і воюють проти росів. Після того як пройдено це місце, вони досягають острова, званого Св. Григорій." Переправа Крарія – це пізніша Кічкаська, вузьке місце – це так зване "Вовче Горло" (183 м), а острів Св. Григорія – це Хортиця. [Вілінов 2003, 72-73].

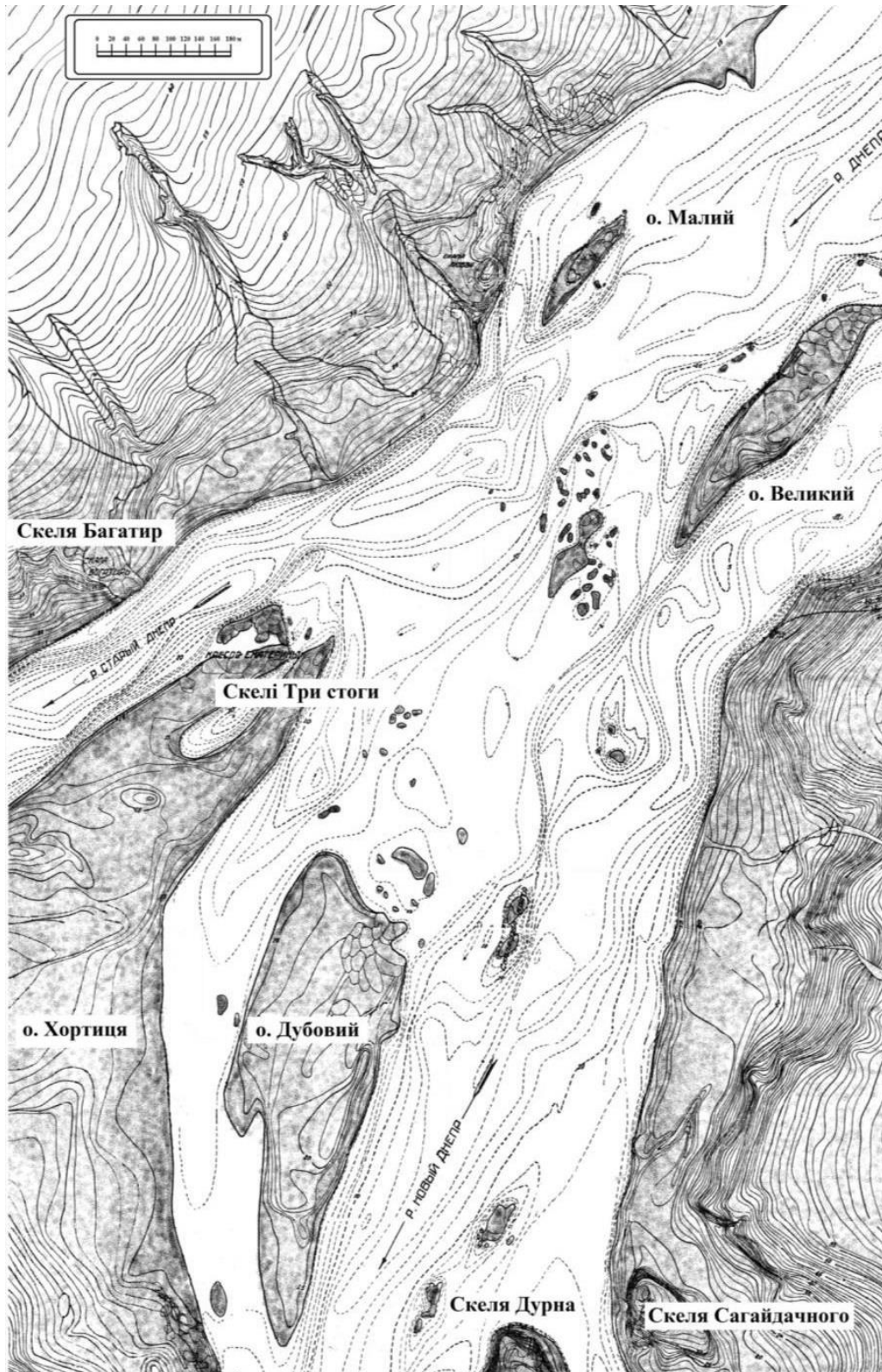
Так як сам острів Хортиця можна ототожнювати з місяцем-човном, а одночасно з фалосом наповненим скарбами-насінням (могили-зародки), то він стоїть напроти Дніпрових порогів – перепороною до жіночого лона. Битва Святослава з Курєю може бути тотожною битві Андри-Індри зі змієм Врітрою. Битва слугувала для відкриття навесні скованих вод, а одночасно звільнення Світила. Це відповідає призначенню Індрика-звіра прочищати джерела, або ж Андрію Первозванному, який копав криницю під Лисою Горою і потім поплив на каюку до Дніпрових порогів [Пашник/ДЗХ 2007, 121-123]. Всі ці дієства мають практичне значення, коли відсутні перейми перед пологами, чоловік мав "прочистити джерела" жіночого лона.

Острів Хортиця з півночі закінчувався скелями Три Стовпи, які зараз від нього відокремлені, а раніше поєднувалися піщаною косою. Острів у цьому випадку нагадує тулуб Змія, піщана коса – шия, а скелі – три голови. Ці ж образи можна пов'язати із грецьким мітологічним чудовиськом Цербером, що стояв на охороні Тартару, який греки розташовували за Дніпровими порогами (перепороною до жіночого лона). Обидва персонажі, як Святослав-Андра-Ядро, так і Куря-Перепона, мають бути належними до змієвого роду, аналогічно до індуських кауравів (від роду Кура-змія), що звелися у битві за владний престол.

На середньому острові-голові знаходиться так звана Козацька миска – загадковий витвір стародавніх людей, що може бути тотожною чаші. На цьому острові є ще більш дрібніші миски, загальна кількість цих лунок дорівнює семи. Це сакральне місце, за версією автора, може бути прив'язане до грецького міта про Аполлона (Місяць), який раз на 19 років (Метонів цикл) приходив на північний (ст. рус. *ополонце* – північ [Велесова Книга 2011]) острів і грав вночі на кіфарі поки не зйдуть Плеяди (складаються з 7 зірок-сестер) [Пашник/Символіка 2012, 100].

Зазначимо, що голова людини має сім отворів, що могло відобразитися на цьому острові у вигляді 7 лунок. Під час весняного паводку вода піднімалася і затоплювала піщану косу, відриваючи острови Три Столпи від основного масиву острова Хортиці [Саричев 2012, 253]. Це природне явище могло слугувати уявним відсіченням голів Змієві, що й покладено в основу міту про чашу з його голови (див. вище міт про Битву Індри з Вітрою).

Наведені приклади мітологічних сюжетів, цілком могли послугувати літописцю для складення легенди про загибель Святослава. Як насправді загинув легендарний князь, наразі встановити не має можливості через відсутність історичного матеріалу. Версія Михайла Міллера про імовірність належності "кічкаського (вознесенського) скарбу" до поховання князя Святослава на території сучасного міста Запоріжжя [Міллер] також не має прямих підтверджень, що послугувало висуненню різноманітних інтерпретацій щодо знайдених речей [Дровосекова 2009, 205].

Ділянка р. Дніпро біля о. Хортиця до будівництва греблі. Скелі Три Стоги (Стовпи) поєднані з островом. [Саричев 2012, 252].

Література:

1. Берест Дан. Літописні непорозуміння. Історичні статті. – <http://pravoslavu.narod.ru>.
2. Бхагавадгита / пер., прим., словарь Б.Л. Смирнов. – Спб.: Кристал, 2000, 512 с.
3. Василиск. – <http://ru.wikipedia.org>.
4. Велесова Книга / Упор., перек., ком. С.Д. Пашник. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7519 (2011). – 166 с.

5. Вілінов Ю. Острів у філіграні епох та шляхів. Хортицький колаж. – Запоріжжя: Поліграф, 2003. – 206 с.
6. Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наук. думка, 1993. – 576 с.
7. Дракон. – <http://www.newacropolis.org.ua/ua/interesting/symbols/?DETAIL=5354>.
8. Дровосекова О.В. Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава» / Музейний вісник. – Вип. 9. – Запоріжжя, 2009.
9. Зилант. – <http://ru.wikipedia.org>.
10. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
11. Михайлов Б.Д. Кам'яна Могила – світова пам'ятка стародавньої культури в Україні: фотоальбом. «Такі Справи», 2003, 152 с.
12. Міллер М. Могила князя Святослава. – <http://www.svit.in.ua/stat/st49.htm>.
13. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2000. – 288 с.
14. Никитин А.Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты. – М.: АГРАФ, 2001. – 768 с.
15. Німчук В.В. Нове про видатну Вітчизняну писемну пам'ятку XII ст. – Українська мова. – 2009. – №4. – С. 81-113.
16. Паїк В. Корінь безсмертної України. – Львів: Червона Калина, 1995. – 238 с.
17. Пашник С.Д. Духовне значення Хортиці // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Основи теорії військової справи та бойових мистецтв", м. Запоріжжя, 20 квітня 2007 р. – Запоріжжя, 2007. – С. 112-128.
18. Пашник С.Д. Руська Православна Віра у питаннях і відповідях. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7521 (2013). – 60 с.
19. Пашник С.Д. Руський Православний Календар. – Запоріжжя.: Руське Православне Коло, 7519 (2011). – 116 с.
20. Пашник С.Д. Святилище біля села Буша. – <http://www.svit.in.ua/sva/mi6.htm>.
21. Пашник С.Д. Символіка святилища-обсерваторії на о. Хортиця та спроба її інтерпретації // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. / Науковий редактор і упорядник Ю.Ю. Завгородній. - Запоріжжя: Дике Поле, 2012. - С. 92-103.
22. Півень. – <http://svitslova.com/idioms-dictionary/4202-2013-12-09-20-06-18.html>.
23. Прозоров Л.Р. Череп-трофей в русских былинах: датирующий мотив. – http://medievalrus.narod.ru/proz_2.htm.
24. Радзивилівський літопис, або Кеніксберзький літопис (поч. XIII ст.) [pdf]. – <https://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=46772>.
25. Саричев В.Д. Мініатюра Радзивилівського літопису в системі джерел про останній бій князя Святослава / Музейний Вісник № 12. – Запоріжжя, 2012. – С. 246-260.
26. Святослав Игоревич. – <http://khortytysalife.com/history-khortitsa/svetoslav-i.html>.
27. Скуратівський В.Т. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
28. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Гол. ред. укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1975. – 776 с.
29. Слов'янські вірування. Писемні джерела до вивчення курсу "Релігієзнавство" для студентів гуманітарного факультету денної форми навчання / Укладач В.О. Артюх. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 126 с.
30. Толочко О.П. Київська Русь на початку X століття: як "викручувався" літописець (інтерв'ю з О.Толочко) / Країна. – №119. – 26.04.2012. – <http://gazeta.ua/articles/432914>.
31. Шумеро-аккадська міфологія і біблійні перекази (В.І.Гуляєв "Шумер Вавилон Ассирія" М., 2004 ст. 254-273). – <http://www.mesogaia-sarmatia.narod.ru/gulyaev01.htm>.